

UDK 949.75 "1077/1102"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 22. 12. 1998.

Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića

Attila Zsoldos

Mađarska akademija znanosti i umjetnosti, Budimpešta, Republika Mađarska

---

Ugarski kralj Ladislav I. (1077.-1095.) poveo je 1091. vojni pohod na Hrvatsku, zauzeo je te na njezino čelo za kralja postavio svoga nećaka Álmosa. Nakon Ladislavove smrti Álmos i njegov brat Koloman nadmetali su se za hrvatsku krunu, a tu je povoljnu priliku iskoristila Hrvatska da bi povratila svoju neovisnost. Borba za ugarsko prijestolje završava 1096. u korist Kolomana (1096.-1116.), koji nakon toga ponovno uspostavlja ugarsku kraljevsku vlast u Hrvatskoj: 1097. pobijedio je posljednjega hrvatskoga vladara, Petra, te se 1102. okrunio za hrvatskoga kralja. Time je sudbina Hrvatske za idućih osamsto godina povezana s Ugarskom.

Ti su događaji znaci korjenitog zaokreta u povijesti razdoblja Arpadovića. Kršćansko kraljevstvo, kojeg je utemeljio prvi ugarski kralj, Sveti Stjepan (997./1001.-1038.), nakon smrti svoga utemeljitelja proživljavalo je duboku krizu. Odluka o prestolonasljedniku u svakoj je generaciji kraljevske dinastije redovito završavala oružanim sukobom, a krizu je produbljavalo i stalno uplitanje, na strani jednih ili drugih, njemačkih vladara, koji su Ugarsko Kraljevstvo kanili podvrgnuti u vazalni odnos prema svome carstvu. Krizu, koja je ugrožavala neovisnost mađarske države, razriješili su Ladislav I., kasnije proglašen svecem, i njegov nasljednik Koloman. Stvaranje unutarnje stabilnosti omogućilo je Ugarskom Kraljevstvu, koje se u prethodnim desetljećima borilo za opstanak, da za vrijeme vladavine te dvojice kraljeva postane i sila sposobna i za ekspanziju. Mađarska je država u kasnijim stoljećima srednjega vijeka igrala ulogu - koristimo li se modernim izrazom - regionalne velesile u istočnom dijelu srednje Europe; s njezinim su se ekspanzionističkim težnjama prije ili kasnije morale suočiti gotovo sve susjedne države. Prvo manifestiranje te ekspanzionističke vanjske politike bilo je pripajanje Hrvatske kraljevstvu Arpadovića na prijelazu 11. u 12. stoljeće.¹

Kroz rezultate mađarske historiografije pokušao bih okarakterizirati položaj koji su u kraljevstvu Arpadovića zauzimala područja južno od rijeke Drave. Izlaganje može dati samo svojevrsnu skicu zadanog pitanja, štoviše većim svojim dijelom neće se baviti srednjovjekovnom Hrvatskom, nego Slavonijom. O povijesti srednjovjekovne Hrvatske, koja se prostirala između Ja-

¹ Ranu fazu mađarskih vanjskopolitičkih veza rezimira Ferenc MAKK: *Magyar külpolitika (896.-1196.)* [Vanjska politika Ugarske (896-1196)], Szeged, 1993., 108-115, 125.

drana i gorja u srednjem vijeku zvanog Gozd, a danas Kapela, mađarska historiografija jedva da ima što reći: to se područje, praktično, nalazi izvan njezina vidokruga. Razlog tomu se sam po sebi može pronaći u činjenici da se vlast ugarskih kraljeva, s izuzetkom nekih kraćih ili dužjih intervala, ostvarivala i na području Hrvatske, ali nekad samostalna država i nadalje je očuvala visoki stupanj samostalnosti.

Ugarski su kraljevi, pretpostavlja se, već od vremena Kolomana, svoju vlast provodili uz pomoć bana (*banus*) postavljenog na čelo države. Ta funkcija postojala je i u neovisnoj Hrvatskoj, označavajući upravitelja sjevernoga gorja. U novoj je situaciji njegova jurisdikcija proširena na teritorij cijele države, a nositelji te počasti su, razumljivo, postali ugledni pouzdanci ugarskih kraljeva. Do utapanja Hrvatske u Ugarsko Kraljevstvo preko ove mjere nije došlo; redom su nedostajale sve one institucije koje su mogle svjedočiti o završenim - ili makar započetim - integracijskim procesima Hrvatske. Na njezinom teritoriju nisu uspostavljeni niti županijski gradovi (*comitatus castris*) niti županije (*comitatus*): nisu, dakle, bile nazočne karakteristične institucije ugarske kraljevske vlasti. Ostale su stare županije; osobe koje su se nalazile na njihovom čelu redovito su pak izostajale s popisa velikodostojnika (*series dignitatum*) uživatelja privilegija ugarskih kraljeva. Jedinu iznimku čini Gačka: postolnik kralja Stjepana V. (1270.-1272.), Petar iz roda Čak bio je i gatački župan (*comes de Guechke*),² a i Nikola iz roda Gutkeled, koji je bio sudac (1273.-1274.), te dalmatinski ban (1275.), također je obnašao dužnost gatačkog župana.³ Slično teritorijalnoj upravi, i crkvena je uprava u Hrvatskoj i Dalmaciji zadržala samostalnost: sveze s Ugarskim Kraljevstvom vide se tek toliko da je na popisima dostojanstvenika kancelarije Stjepana V. i Ladislava IV. (1272.-1290.) redovito istaknut i splitski nadbiskup. Znakovito je ipak da je egerski kaptol, koji je u svojim ispravama svečane forme koristio kancelariji sličan popis osoba, koje označavaju određeno razdoblje, uz ime kralja i egerskog biskupa imenovao samo dvije osobe, ostrogonskog i kaločkog nadbiskupa. Glede društva nema nikakvih znakova intenzivnog ugarskog utjecaja, hrvatski uglednici skupa sa svojim posjedima zadržali su i tradicionalne čelne položaje. Hrvatsku se vojska smatrala posebnim dijelom ugarske kraljevske vojske te su svakodnevicu uređivale institucije lokalnog pravnog i običajnog sustava.

Sve te okolnosti upozoravaju da je Hrvatska relativno labavim svezama - i bez postojanja nekakvog konkretnoga ugovora - bila vezana uz Ugarsku, iako je tekst poznat pod nazivom *Pacta conventa*, koji izvješćuje o navodnom dogovoru između ugarskoga kralja Kolomana i hrvatskih plemića iz godine 1102., bez sumnje falsifikat iz nekog kasnijeg stoljeća. Te su veze slabile u posljednjoj četvrtini 13. stoljeća, kad je vlast ugarskih kraljeva na područjima sjeverno od Drave potisnulo samovlašće velikaša, poznatih u mađarskoj historiografiji pod imenom pokrajinski vlastodršci, a sličnu su vlast u Hrvatskoj imali Frankopani i Šubići. Snaga pokrajinskih vlastodržaca bila je slomljena do 1323., a ponovna uspostava pune kraljevske vlasti u Hrvatskoj tek je 1345. godine pošla za rukom Ludoviku I. (1342.-1382.), sinu Karla I. (1301.-1342.) (Anžuvina),⁴ koji je stvorio red u Ugarskoj.

² Prvi podatak 27. kolovoza 1270.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke [Kritičke zabilješke isprava kraljeva Árpádovića], *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, I.-II., ured.: Imre SZENTPÉTERY, Iván BORSÁ, Budimpešta, 1923.-1987. (dalje RA), br. 1959, posljednji iz 1272. g. (bez nadnevka): RA, br. 2225.

³ Prvi podatak od 23. siječnja 1274.: RA, br. 2446., a posljednji iz 1275. (između 17. lipnja i 3. rujna): RA, br. 2606. Jednom jedinom prilikom Nikola se spominje i kao senjski župan, vidi RA, br. 2535.

⁴ Pál ENGEL: Az orszög újraregyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310.-1323.) [Obnova države. Borbe Karla I. protiv velikaša (1310.-1323.)], *Széznadok*, 122., 1988., 89-146.

Povijesna pitanja teritorija koji se prostirao između Drave i Gvozda, tj. srednjovjekovne Slavonije, danas sve više interesiraju mađarsku historiografiju, iako se ne može tvrditi da istraživanje prošlosti srednjovjekovne Slavonije pripada u omiljene ili pomodne teme. U pozadini ograničenog interesiranja za Slavoniju ista je ona okolnost, nedostatak koje objašnjava uzdržani stav prema Hrvatskoj: u Slavoniji su, naime, za razliku od srednjovjekovne Hrvatske, vrlo očito nazočne ugarske institucije, iako specifičan položaj pokrajine svjedoči o postojanju nekakve samosvojnosti. Ne računajući pojedine radove, koji su se bavili mađarskim povijesnim događajima vezanim i uz Slavoniju, u posljednjim su desetljećima u Mađarskoj objavljene dvije rasprave koje se bave isključivo s poviješću Slavonije, stavljajući u prvi plan povijest uprave. György Györfy 1970. objavio je jednu studiju o pitanjima stvaranja Slavonije,⁵ a glavne teze te ove radnje ponovio je u poglavljima koja je napisao za do danas nedovršeni ciklus pod naslovom *Magyarország története tíz kötetben* [Povijest Mađarske u deset svezaka] u izdanju Mađarske akademije znanosti.⁶ Gyula Kristó pak svoje je opaske glede povijesti Slavonije iznio 1979. tijekom svojih istraživanja tendencija razvoja države s usmjerenjem protiv centralne vlasti⁷. Stajališta dvojice doista uglednih predstavnika suvremene mađarske historiografije u nekim se pitanjima - a to će se ovdje vidjeti - znatno razlikuju.

Mišljenje Györfyja ukratko se može sažeti ovako: Područje između Drave i Gvozda nakon zauzimanja Panonije, istočnog dijela franačke države, 900. godine dospjelo je pod vlast Mađara kao područje nastanjeno lokalnim slavenskim stanovništvom, koje razdvaja izvorno naseljena mađarska područja od susjednih država. Teritoriji ugarskih županija nastalih na lijevoj obali Drave tijekom formiranja mađarske države (Zala, Šomod, Baranja) prostirali su se i na desnoj obali. Na tom je području kralj Ladislav I. utemeljio i zagrebačku biskupiju negdje oko 1090. godine, ali svakako prije 1091., dakle prije pohoda na Hrvatsku. U skladu s tim isprava iz 1134.⁸ u kojoj se detaljno opisuje utemeljenje zagrebačke biskupije niti jednom riječju ne spominje da je biskupija osnovana na novoosvojenomu teritoriju, a isprava izdana u ime Andrije II. (1205.-1235.) - datirana 1217.-om godinom,⁹ prema kojoj je Ladislav osvojio Slavoniju, gdje je potom osnovao biskupiju - falsifikat je iz vremena prije 1227. godine.¹⁰ Naziv "Slavonija" (*Sclavonia*) - dodaje Györfy - tijekom 11. i 12. stoljeća nije se odnosio na područja između Drave i Gvozda, nego na područje Hrvatske, koja se prostirala između Gvozda i Jadrana. Zbog toga je Sv. Ladislav nakon pohoda na Hrvatsku pisao opatu iz Montecassina: "Zauzeo sam skoro čitavu Slavoniju" (*Sclavoniam iam fere totam acquisivi*).¹¹ Kralj Bela III. je oko 1190. i područja uz rijeku Savu priključio prijestolonasljedniku, princu Emeriku, koji je upravljao Hrvatskom i Dalmaci-

⁵ György GYÖRFFY, *Szlavónia Kialakulásának oklevélkivitelai vizsgálata* [Istraživanje stvaranja Slavonije kritičkom analizom isprava], *Levélári Közlemények*, 41., 1970., 223-240.

⁶ *Magyarország története tíz kötetben I. Előzmények és magyar történet 1242-ig* [Povijest Mađarske u deset svezaka I. Prethodnica i mađarska povijest do 1242.g.], ured.: György Székely, Budimpešta, 1984., I./2., 930-937, 948-949.

⁷ Gyula KRISTÓ, *A feudális széttagolódás Magyarországon* [Feudalna rascjepkanost u Ugarskoj], Budimpešta, 1979., 84-138.

⁸ *Diplomata Hungariae antiquissima, I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131)*, Edendo operi praefuit Georgius Györfy (dalje DHA), Budimpešta, 1992., 261.

⁹ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II.-XV., ured.: Tadija SMIČIKLAS, Zagreb, 1904.-1934. (dalje CDCr) III., 147-149.

¹⁰ Gy. GYÖRFFY: op. cit. (1970.), 231-234.

¹¹ DHA, I. 272.

jom. Od tada su cijelo područje između Drave i Jadrana nazivali "cijelom Slavonijom" (*totā Sclavonia*), a njezinom je sklopu Hrvatskom i Dalmacijom na Jadranskoj obali do kraja 13. stoljeća upravljao *partium maritimarum banus* ili *vicebanus*, koji je podređen banu.¹² Njemu nasuprot Gyula Kristó smatra da teritorij između Drave i Gvozda tijekom 10. i 11. stoljeća nije pripadao niti Hrvatskoj niti Ugarskoj, odnosno da niti jedna država nije uspjela njime ovladati sigurno i na dulje vrijeme. Ugarski je kralj Koloman nakon osvajanja Hrvatske na čelo države postavio bana, a njegove su se ovlasti protezale isključivo na teritoriju Hrvatske (i Dalmacije). Prema njegovoj je procjeni proširenje banske vlasti i na područje duž rijeke Save u svezi s dospijućem značajnog dijela Hrvatske i Dalmacije pod vlast Bizantskog Carstva od 60-ih godine 12. stoljeća. Pripojenje područja do rijeke Drave banovini izvedeno je kao protuteža gubitka teritorija te se u skladu s tim od prijelaza 12. na 13. stoljeće javljaju i podaci koji svjedoče o nazočnosti pravnih ovlasti bana i na teritoriju uz rijeku Savu. Kristó istodobno kategorički odbacuje ideju prema kojoj bi naziv "Slavonija" izvorno trebao označavati Hrvatsku uz jadransku obalu. On, nasuprot podacima koji govore u korist te teze, ističe da su se tijekom 12. stoljeća i ugarski kraljevi baš kao i prinčevi ili banovi, koji su upravljali tim područjem, u svojim titulama koristili nazivom "Dalmacija" i "Hrvatska". Početkom 13. stoljeća, nakon pripajanja teritorija uz rijeku Savu banovini, naziv "Slavonija", dotad jedva korišten, probio se - kako piše Kristó - "munjevitom brzinom", te se od 10-ih godina 13. stoljeća uz bansku titulu pojavljuje i teritorijalni naziv "Slavonija".¹³ Kristó svoje izlaganje završava ovim riječima: "Konačno je od kraja 20-ih godina 13. stoljeća ... naziv *cijela Slavonija* istisnuo iz prinčevske i banske titulature imena Dalmacije i Hrvatske, te se rabi i za označavanje teritorija trpimirovičke Hrvatske".¹⁴ Na obje iznesene teorije mogu se staviti ozbiljne zamjerke. U Györffyjevoj rekonstrukciji kritičnom se točkom bez svake sumnje može smatrati teza prema kojoj naziv "Slavonija" obuhvaća teritorij Hrvatske. Argumentacija Gyule Kristóa protiv te teze - prema mojemu mišljenju - potpuno je prihvatljiva. Da su tijekom 11. i 12. stoljeća Hrvatsku doista označavali imenom "Slavonija", s pravom bi se dalo očekivati - a na to upućuje i Kristó - da se ova specifična pojava manifestira i u titulaturi ugarskih kraljeva. Načelno se ne može isključiti mogućnost da se naziv nekoga teritorija u latinštini arpadovičke Ugarske ukorijenio u neispravnom obliku: za to vrlo je karakterističan primjer Bosna. Poznato je da su ugarski kraljevi od Bele II. (1131.-1141.) nosili i titulu kralja Rame (*rex Ramae*), dajući time na znanje svoju aspiraciju na vrhovnu vlast nad Bosnom. Naziv "*Rama*" ustalio se za Bosnu, a naziv "*Sclavonia*" korišten u pismu Sv. Ladislava opatu iz Montecassina umjesto naziva "Hrvatska" ubrzo je prepustio svoje mjesto nazivu "Hrvatska (i Dalmacija)". U skladu s tim niti se ugarski kraljevi u 12. stoljeću, a niti kasnije nisu koristili titulom "kralja Slavonije", a, nasuprot tomu, još od vremena Kolomana koristili su titulu *rex Croatiae et Dalmatie*, i to u prvo vrijeme isključivo na ispravama izdanim u svezi s odlukama vezanim za Hrvatsku i Dalmaciju,¹⁵ što ostavlja mogućnost zaključivanja da je u pitanju

¹² Gy. GYÖRFFY: op. cit. (1970.) passim.

¹³ Prvi je Kristóv podatak iz godine 1215. (CDCr, III., 139.), a prema podacima koje sam osobno prikupio već se 1212. javlja oblik "banus Sclavoniae": Hazai okmánytár, Codex diplomaticus patrius, I.-VIII. Izdavači: Imre NAGY, Iván PAUR, Károly RÁTH i Dezső VÉGHÉLY. Győr - Budimpešta, 1865.-1891. (dalje HO), VIII., 15. Samo je po sebi razumljivo da razlika od tri godine nema osobite važnosti.

¹⁴ Gy. KRISTÓ: op. cit. (1979.), 84-94 (citat: 93.).

¹⁵ László FEJÉRPATAKY: *Oklevelek II. István [Isprave II. Izdobja Stjepana]*, Budimpešta, 1895., 27.

neka vrsta svjesne uporabe titulature. Može se sa sigurnošću smatrati, kako se niti prije kraja 12. stoljeća za Hrvatsku nije u svakodnevnoj uporabi koristio naziv "Slavonija". Svi oni podaci koji ukazuju na to da se naziv "Slavonija" odnosi na hrvatski teritorij mogu služiti jedino kao potvrda da je Hrvatska u pojedinim slučajevima nazivana imenom "*Sclavonia*", tj. 'slavenska država',¹⁶ baš kao što je to bio slučaj i sa Poljskom.¹⁷ Takva je praksa - makar to bilo pojednostavljeno uopćenje - zapravo odgovarala stvarnosti.

Za najveći nedostatak Kristóve teorije smatram nepostojanje objašnjenja zašto je naziv za teritorij "Slavonija" tako rijetko u uporabi u 11. i 12. stoljeću, te zašto se nakon takvih preduvjeta ipak vrlo brzo proširio u 13. stoljeću. To pitanje traži odgovor i stoga što je, nakon priključenja teritorija uz rijeku Savu (hrvatskoj) banovini, logičan slijed događaja pojava nove titule tipa "*banu totius Croatiae*", jer se zapravo proširivala teritorijalna jurisdikcija (hrvatskoga) bana. Pa iako se na prijelazu 12. u 13. stoljeće pojavila titula *dux/gubernator totius Dalmatiae atque Croatiae*,¹⁸ usprkos tomu njezino mjesto vrlo brzo preuzima oblik *dux totius Sclavoniae*, stvarajući pritom dojam da se teritorijalno proširila Slavonija. To je paradoks i bez njegova rješenja teško da ćemo dobiti jasnu sliku stvaranja slavonske banovine u 13. stoljeću.

Kao ishodište u traženju rješenja samo po sebi nudi se - prema mojoj procjeni ispravan - zaključak da je teritorij od Drave do Gvozda već u 11. stoljeću bio pod upravom Ugarske. U suvremenoj mađarskoj historiografiji ovo stajalište, kako je već pomenuto, najodlučnije zastupa György Györfy. Uz argumente,¹⁹ koje je on nabrojio, još nekoliko činjenica pruža potporu ovom stajalištu. Prije svega treba napomenuti da nepostojanje titule "kralj Slavonije" ne samo da ostavlja neodrživom objašnjenje da se pod imenom *Sclavonia* zapravo treba podrazumijevati Hrvatska nego i da dospijeće Slavonije pod upravu Ugarske nije rezultat osvajanja nakon uspostave Ugarskog Kraljevstva. Da su ugarski kraljevi svoju vlast proširili na Slavoniju na isti način kao na Hrvatsku i Dalmaciju, tada bi se ime Slavonije našlo u njihovoj tituli jednako kao što se našlo Hrvatske i Dalmacije. Budući da se to, kao što je poznato nije dogodilo, položaj se Slavonije s razlogom može usporediti s položajem Erdelja. Oba ta područja izdvojila su se iz Mađarske u užem smislu s pomoću prirodnih granica, isto tako stvorena je posebna uprava s karakteristikama pokrajine, a njihov zasebni položaj dokazuju i mnoge društvene, institucionalne i pravno-povijesne pojave. Usprkos svemu tomu Erdelj i Slavonija su bili u okvirima pojma Ugarskoga Kraljevstva (*regnum Hungariae*).

Rješenje koje zastupa Györfy prihvatljivo je tim prije jer nudi objašnjenje već spomenute činjenice da su se u Slavoniji čvrsto ukorijenile neke institucije izrazito ugarskog obilježja, a da su pak u Hrvatskoj nedostajale. Kad bi smo pretpostavili da je Slavonija prije 1091. godine bila u sastavu Hrvatskoga Kraljevstva - što neki i čine temeljeći to na jednom napisu Tome Arhidako-

¹⁶ Karakteristično je iz toga aspekta da je papa Grgur IX. "*Sclavonia*"-om skupno nazivao sve južnoslavenske države i pokrajine, kada je jednu svoju ispravu iz 1234. uputio "*venerabilibus fratribus archiepiscopis et episcopis et dilectis filiis abbatibus et aliis ecclesiarum prelatibus ac universis Christi fidelibus per Carneolam, Istriam, Dalmatiam, Bosnam, Croatiam, Serviam et alias partes Sclavoniae constitutis*", vidi: CDCr, III., 396.

¹⁷ Usporedi s DHA, I., 136.

¹⁸ CDCr, II., 259., 265., 293.

¹⁹ Pored već citirane studije vidi još György GYÖRFFY: *Jób esztergoni érsek kapesolata III. Béla királlyal es szerepe a magyar egyházi muvelodésben* [Veze ostrogonskog nadbiskupa Jöba s kraljem Belom III., te njegova uloga u mađarskoj crkvenoj kulturi], *Acta*, 1994., I., 58-63.

na²⁰ ta bi razlika bila neobjašnjiva. S jedne je strane očito da je onih nekoliko godina proteklih od osvajanja Slavonije za vrijeme sv. Ladislava do Kolomanove krunidbe za hrvatskoga kralja 1102. godine - tj. do završetka procesa osvajanja Hrvatske - nije dostatno za stvaranje, pa makar i za utemeljenje razlika, koje su u toliko široke i imaju tako veliko značenje. S druge pak strane, ako se neutapanje netom osvojenog područja u institucionalni sustav Ugarskog Kraljevstva u slučaju Hrvatske može smatrati rezultatom nagodbe tipa *Pacta conventa*, tada je nerazumljivo zašto se ta nagodba nije primjenjivala i na području Slavonije.

Kao odlučujuća potvrda da je teritorij Slavonije već prije pohoda sv. Ladislava na Hrvatsku pripadao Ugarskoj, osim dosada iznesenoga, služi i spor između zagrebačke biskupije i pannohalske opatovine iz prve trećine 13. stoljeća. Kao što je već poznato spor je vođen oko desetine (*decimas omnium frugum et aliarum rerum terre culte ac inculte, silvarum, marturinorum, porcorum et ceterorum animalium, apum et tributorum ac vectigalium partis comitatus Simigiensis, que est ultra fluvium Drauum*)²¹ s područja županije Šomod s druge strane rijeke Drave.²² Te je desetine sv. Stjepan dodijelio pannohalskoj opatovini.²³ Kako pretpostavka da je pannohalska opatovina svoja prava u Slavoniji stekla nakon osnutka zagrebačke biskupije nema nikakve osnove, jasno je, dakle, da je Ugarska svoju vlast na područja s druge strane Drave, na Slavoniju proširila još oko prijelaza tisućljeća.

Područja južno od Drave, dakle, nakon ustrojavanja ugarske države pripadala su županijama Šomod, Zala i Baranja.²⁴ Kao potvrda ovoj tvrdnji služi ne samo to da su na području tih županija gradovi s vlastitim županima raspolagali zemljom i ljudima južno od Drave,²⁵ već i činjenica, kako mjesta i područja u Slavoniji i naši izvori smještaju teritorijalno u županije Šomod, odn. Zala.²⁶ Na isti zaključak ukazuje i okolnost, kako se o pojedinim gradovima s vlastitim županima (npr. Garič) može dokazati - a o drugima se pak može pretpostaviti - da su izvorno padali pod jurisdikciju šomodskog (odn. zalanskog) župana.²⁷ Ovaj povijesno-upravni položaj daje objašnjenje pojave da se tijekom 11. i 12. stoljeća u našim izvorima izraz "Slavonija" ne javlja kao naziv za samostalnu upravnu cjelinu jednostavno stoga, što ona ne postoji, tj. njezin teritorij pripada županijama Šomod i Zala. Ne isključuje se naravno mogućnost da je u tadašnjem svakodnevnom životu postojao zemljopisni pojam, koji je područja nastanjena lokalnim Slavenima označavao imenom *Sclavonia*.

²⁰ Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia. Collegit, digessit, explicuit Dr. Fr. RAČKI. Zagrabiae, 1877., 200.

²¹ CDCr, III., 188.

²² Usporedi još s CDCr, III., 257-258, 362-364.

²³ DHA, I., 39-40

²⁴ Budući da su dijelovi županije Baranja južno od Drave tijekom 13. stoljeća bili izvan političkih granica Slavonije, njihovom se povijesću u daljnjim dijelovima ovoga rada neću baviti

²⁵ 1239.: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I.-XII. Izdaje Gusztáv WENZEL. Pešta - Budimpešta, 1860.-1874. (dalje ÁUO) VII., 74., 1248.: ÁUO, VII., 255., 1256.: ÁUO, XI., 412-417., 1273.: HO, VII., 144., itd.

²⁶ 1244.: CDCr, IV., 250., 1252.: CDCr, IV., 485., 1261.: CDCr, V., 197., itd., te usporedi još s József HOLUB: *Zala megye története a középkorban* [Povijest županije Zala u srednjem vijeku], I., Pečuh, 1929., 89-92 i s Gyula KRISTÓ: *A udarmegye kialakulása Magyarországon* [Ustrojavanje županija u Ugarskoj], Budimpešta, 1988., 249-250., 259-260.

²⁷ 1256.: HO, VIII., 53., 1273.: RA, II./2.-3., 53., itd.

Bitnu je promjenu u teritorijalnoj upravi, kako su to Györffy i Kristó jednako zaključili, donijela reorganizacija koja je i na teritorij uz Savu proširila jurisdikciju bana koji je upravljao priobalnom Hrvatskom (i Dalmacijom). Uočena nesigurnost glede određivanja točne godine i razloga reformi može se prvenstveno pripisati nedovoljnom broju izvora. Čak i bez potpunog uvida u tu problematiku, može se sa sigurnošću reći da se uprava područja južno od Drave razvijala na specifičan način. Dotad nije bilo zabilježeno da je jedan crkveni velikodostojnik, konkretno pečuški biskup Kalán, postavljen za upravitelja područja, i to s jednako neuobičajenom titulom *gubernatora* ('guvernera').²⁸ Neuobičajeni naziv njegove časti jasno ukazuje da njegov položaj ni u kom slučaju nije bio istovjetan s položajem prijašnjih (hrvatskih) banova. U slučaju specifičnih rješenja uvijek se javlja sumnja da se ona primjenjuju radi otklanjanja nekih nepravilnosti u radu; pitanje je dakle: u čemu je bit te nepravilnosti.

Poznavajući prethodna događanja odgovor je očit: proširivanje upravne jurisdikcije (hrvatskog) bana i na područje uz Savu moglo se odigrati tako da istodobno nije dokinuta jurisdikcija šomodškoga i zalanskoga župana, koji su izvorno upravljali tim područjem. Preklapanje područja jurisdikcije dotičnih dužnosnika vjerojatno je dovelo do velike zbrke, a kako su je pokušavali prevladati nakon prisiljavanja Kalána na odstup, možemo doznati iz podataka o ostalim častima koje su obnašali banovi. U skladu s prijašnjom praksom banovi su osim te časti istodobno obnašali i druge dužnosti: sredinom su 12. stoljeća primjerice Beloš i Ampudinus istodobno obnašali dužnosti palatina i bana,²⁹ što im je osiguravalo vrlo velike ovlasti. U pravilu su ipak banovi dobivali čast župana u nekoj od županija. Između 1183. i 1224. godine od 11 poznatih slučajeva uz bansku čast tri je puta bila vezana županska čast u županiji Šomod na isto tako tri puta županska čast u županiji Zala.³⁰ Uzimajući u obzir mogućnosti, koje su na raspolaganju - ne smijemo zaboraviti da je teoretski ban mogao obnašati čast župana u bilo kojoj od više desetaka županija u Ugarskoj - ovaj omjer toliko je visok, da se takva pojava s razlogom može smatrati svjesnom nakanom. Sjedinjenje banske s časću župana županije Šomod ili Zala u jednoj osobi nudilo je jednu vrstu rješenja glede pitanja upravljanja "Prekodravljem" (*ultra Dravam*): ako bi jedna osoba obnašala obje časti, imalo bi to očitu prednost da se ne mogu javljati nesuglasice glede jurisdikcije. Vjerojatnost da je riječ upravo o tome još više potvrđuje uočena činjenica prema kojoj se istodobno obnašanje banske časti s časću šomodškoga odn. zalanskoga župana može iskazati upravo u četvrtstoljetnom razdoblju između 1199. i 1224. godine, a nakon toga - temeljem popisa velikodostojnika s kraljevskih isprava - banovi osim banske nisu obnašali nikakvu drugu čast,³¹ usprkos činjenici što im je tu mogućnost ostavila i Zlatna bula iz

²⁸ 1193.: CDCr, II., 262., 265., 259., 283., itd. Naziv časti kojom se služio Kalán uzet je od njegova prethodnika, bana Dénesa (1183.: CDCr, II., 184.), koji se koristio titulom gubernatora (1183.: RA, br. 136.)

²⁹ 1146.: RA, br. 72., 1169.: RA, br. 113.

³⁰ 1199.: RA, br. 183., 184., 1199.: RA, br. 185., 1200.: RA, br. 188., 1205.: RA, br. 217., 218., 219., 222., 1207.: RA, br. 228., 229., 230., 1214.: RA, br. 289., 290., 291., 1222.: RA, br. 383., 386., (ovaj je potonji lažan) 1224.: RA, br. 407., 408.

³¹ Isprava iz 1228., koja banu Gyuli pripisuje i čast sopronškoga župana lažna je (RA, br. 449), a činjenica da je ban Dénes 1241. g. bio i upravitelj konjušnica, a ban Mojs pak 1272. g. sopronski župan (RA, br. 709., 710., - ova potonja lažna je - , odn. RA br. 2225) može se objasniti iznimnim političkim okolnostima, tj. provalom Tatarsa, odn. u svezi je s nastalom situacijom nakon otmice prestolonasljednika Ladislava.

1222. godine,³² koja je inače zabranjivala gomilanje časti. Nesumnjivo je da je malo vjerojatna slučajnost što prestanak s praksom istodobnog obnašanja banske i časti župana neke - a kao što smo vidjeli prvenstveno šomodske i zalanske - županije pada u isto razdoblje: riječ je, naime, o drugoj polovici 20-ih godina 13. stoljeća, kad se ustalila uporaba naziva časti *banus totius Slavonie*, koja je zamijenila raniji naziv obnašatelja dužnosti upravitelja Prekodravlja.

Ujedinjenje uprave nad teritorijem uz Savu i Hrvatske pod jurisdikcijom bana razumljivo je povlačilo za sobom slabljenje onih sveza koje su Prekodravlje povezivale sa županijama Šomod i Zala. Rezultat toga je bio da je zemljopisno već od ranije spominjani pojam *Slavonia* dobio političko-upravnu ulogu te se oznaka "slavonski" pojavila kao atribut uz bansku čast (*banus Slavonie*). Može se uzeti sa sigurnošću da su od gradova s pravom izbora župana stvorenih već tijekom 11. i 12. stoljeća Zagreb i Kőrös prvi dobili status županija s cjelovitim teritorijem.³³ Iako su županije Šomod i Zala zadržale neke posjede na teritoriju Slavonije, posljedica tih događanja bila je da su granice tih županija pomaknute do Drave te je time završeno formiranje Slavonije kao specifične teritorijalne cjeline. Pridjev "cijele" vezan uz pojam slavonskoga bana ne vezuje se, dakle, uz skupno upravljanje Hrvatskom i Slavonijom - kao što se dosada mislilo - nego uz da ban nije prisiljen dijeliti svoju čast u političkom smislu ni s kim na teritoriju Slavonije: ban je postao doista "ban cijele Slavonije" (*banus totius Slavonie*).

Na specifičan način potvrđuje tijek misli i činjenica da je i pri privremenoj podijeli uprave nad Hrvatskom i Slavonijom 1275. godine slavonski ban i tada oslovljavan s titulom bana "cijele Slavonije". Ladislav IV. postavio je, naime, Ivana (Kiseškog) iz roda Héder i Nikolu iz roda Gutkeled zajednički na čast "bana cijele Slavonije",³⁴ a nakon toga njih su dvojica uzajamno podijelili pokrajinu: Ivan je upravljao Slavonijom kao *banus totius Slavonie*, a Nikola je svoju čast obavljao čas kao *banus maritimus*, a čas kao *banus Dalmatie et Croatie*, povremeno su ga oslovljavali i s *banus totius Croatie*.³⁵

Izraz "cijela Slavonija" (*tota Slavonia*) stoga je bio politički a ne zemljopisni pojam, a to treba naglasiti stoga, što je Varaždin, po svemu sudeći, već u prvoj polovici 12. stoljeća postao županija,³⁶ a područje te županije nije niti u 13. niti u 14. stoljeću bilo u sastavu Slavonije.³⁷ Ostale su slavonske županije - a osobito zagrebačka i kőröska, koje su činile većinu teritorija pokrajine - bile pod jurisdikcijom "bana cijele Slavonije" te je i njihove župane postavljao ban, a ne kralj.³⁸

³² Codex diplomaticus et epistolaris Slovacie, I. Ad edendum praeparavit Richard MARSINA. Bratislavae, 1971., 201.

³³ Prvo spominjanje zagrebačkog i kőrösčkog župana: 1224.: CDCr, III., 240. i 1225.: CDCr, III., 245.

³⁴ 1275.: RA, br. 2596.

³⁵ 1275.: RA, br. 2601., 2605., 2606., 2614., 2617., 2618., 2622., 2624., 2626., 2631., 2632., 2641., 2642., 2649., 2651.

³⁶ CDCr, II., 177.

³⁷ Dokaz tome je činjenica da varaždinski župani, za razliku od slavonskih župana, redovito imaju svoje mjesto na popisima velikodostojnika kraljevskih isprava (1193.: RA, br. 155., prije 1209.: 247 - ova je isprava lažna, 1251.: RA, br. 957., 958., 960., 1270.: RA, br. 1963., 1272.: RA, br. 2213., 2224., 2225., 2314., 2315., 2317., 2319-2321., 2323., 2324., 2327.), usporedi još s 1222.: CDCr, III., 214. i Pál ENGEL: *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, [Svjetovalna arhontologija Ugarske od 1301-1457], I-II., Budimpešta, 1996., I., 223.

³⁸ 1230.: CDCr, III., 355., 1234.: CDCr, III., 425., 1249.: CDCr, IV., 397., 1252.: CDCr, IV., 491., 1253.: CDCr, IV., 543., 1275.: CDCr, VI., 135.-136. itd.

Prema netom izloženom skica procesa stvaranja slavonske banovine umnogome je slična s razvojem uprave Erdelja, iako su bila potpuno različita polazišta za stvaranje posebne uprave pokrajina u Erdelju i Slavoniji. U slučaju Slavonije ban, kao upravitelj posebne uprave pokrajine, izvorno je upravljao jednim drugim teritorijem, tj. Hrvatskom (i Dalmacijom), a vojvoda je od samoga početka bio erdeljski velikodostojnik. Od županija je stvorena, prilikom utemeljenja ugarskoga kraljevstva čelnika u županiji Gyulafehérvár, erdeljska županija Fehér, koju se ne smije pobrkati s županijom Fejér s obiju dunavskih obala, a koja je zauzimala veliki teritorij i obuhvaćala cjelokupni južni Erdelj, erdeljski su Slaveni nazivali na svome jeziku vojvodom (*vojvoda*). Župani ostalih erdeljskih županija stvorenih u ranoj fazi (Kolozs, Doboka, Szolnok, te možda Torda) tijekom 11. i 12. stoljeća s kraljevskom su se vlašću vezivali neposredno, neovisno o gyulafehérvárskome županu, nazivanom još i vojvodom, te su njihova imena nazočna - istina relativno rijetko - na popisima velikodostojnika kraljevskih isprava iz toga doba.³⁹ Počev od početka 13. stoljeća župani sjeverno-erdeljskih županija nestaju s tih popisa velikodostojnika te ovu pojavu mađarska histriografija, poznajući kasniju situaciju, tumači - vjerojatno ispravno - tako da su do toga doba župani tih županija dospjeli pod jurisdikciju vojvode, što je za posljedicu imalo da ih je nadalje imenovao vojvoda.⁴⁰ Ovaj je događaj imenu Erdelj, koje je dotad korišteno kao zemljopisni i crkveno-upravni pojam dao političko-upravni sadržaj. Vrlo je karakteristično da su najvišeg crkvenog velikodostojnika toga područja oduvijek oslovljavali kao "erdeljskog biskupa" (*episcopus Ultrasilvanus* ili *Transilvanus*)⁴¹ a vojvoda je uz svoju čast dobio pridjev "erdeljski" (*vojvoda Transilvanus*) tek nakon što je obnašateljeva jurisdikcija proširena na sjeverni Erdelj. Prvi poznati podaci o uporabi novog naziva časti mogu se pronaći u ispravama prestolonasljednika, princa Bele⁴² - kasnijeg kralja Bele IV. (1235.-1270.) - koji je u tom svojstvu upravljao Erdeljom između 1226. i 1235. godine, a njegova je uporaba nakon stupanja Bele na prijestolje postala sveopća pojava. Jurisdikcija vojvode nad erdeljskim županijama postala je cjelovita nakon što je 1263. g. županska čast županije Szolnok, koja je zauzimala i sjeverni rub Erdelja priključena časti vojvode, te je otad - sve do 1426. g.⁴³ - erdeljski vojvoda istodobno bio na časti župana županije Szolnok. Stvaranje slavonske banovine i erdeljskoga vojvodstva glede svojih osnovnih crta provedeno je, dakle, na isti način: župani u županijama odvojenima od Ugarske u užem smislu prirodnim granicama (naime Dravom, odnosno erdeljskim Otočkim gorjem) bili su podređeni po jednom velikodostojniku. Čelnici pokrajinskih posebnih uprava, ban i vojvoda, u pravilu su imali vrlo široke ovlasti u poslovima pravosuđa, gospodarstva i vojske. Jedinu je značajnu razliku činila dozvola kovanja novca, koju je slavonski ban dobio oko 1255. u sklopu decentralizacije uprave novcem u kraljevstvu, te su banski dena-

³⁹ Oko 1164.: RA, br. 106., oko 1177.: RA br. 126., 1183.: RA 138. (lažna), 1201.: RA, br. 194., 195.

⁴⁰ Za razvoj erdeljske uprave vidi: Emma ICZKOVITS: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban* [Erdeljska županija Fehér u srednjem vijeku], Budimpešta, 1939., László MAKKAJ: *Honfoglaló magyar menzetségek Erdélyben* [Mađarski doseljenički rodovi u Erdelju], *Századok*, 78. (1944.) 186-188 odn. u sažetku Gy. KRISTÓ: op. cit. (1979.), 94-118., László MAKKAJ: *Erdély a középkori Magyar királyságban (896.-1526.)* [Erdelj u srednjovjekovnoj Ugarskoj (896.-1526.)], u: *Erdély története* [Povijest Erdelja], I.-III., ured.: Béla Köpeczi, Budimpešta, 1986., I., 285. i György GYÖRFFY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* [Povijesni zemljopis Mađarske], I.-III., Budimpešta, 1987., 97-129.

⁴¹ Usporedi s 1111.: DHA, I., 383.

⁴² 1231.: RA, br. 595., 1233.: RA, br. 601.

⁴³ P. ENGEL : op. cit. (1996.) I. 200.

ri (*banalis*), kovani tijekom više od jednog stoljeća, i tijekom reformi kovanja novca u Ugarskoj u 14. stoljeću smatrani "dobrim novcem", koji ima stabilnu vrijednost.⁴⁴

Uočljivo je da je pokrajinska posebna uprava u Slavoniji i Erdelju nastala u vrlo kratakom razmaku. Znaci početka razvoja u smjeru stvaranja tih uprava u oba se dijela države mogu uočiti za vrijeme vladavine Andrije II. Istodobno je vrijedno pažnje da je i u Slavoniji (1220.-1226.) i u Erdelju (1226.-1235.) čast kraljevskog hercega obnašao kasniji kralj Bela IV. upravo u razdoblju kad se može postaviti razvoj posebne uprave. Ne gubeći tu činjenicu iz vida može se pretpostaviti, kako je upravo princ Bela bio osoba koja je pretočila u konačni oblik razvoj započet ranije u obim pokrajinama.

Summary

Croatia and Slavonia in the realm of the Arpads

The Hungarian king Ladislav I (1077-1095) undertook a military raid against Croatia. He conquered Croatia and appointed his nephew Almos king. After Ladislav's death Almos and his brother Koloman competed for the Croatian crown and Croatia used this favourable chance to regain its independence. The struggle for the Hungarian throne ended in 1096 to the credit of Koloman (1096-1116). Koloman consequently reimposed Hungarian royal rule in Croatia. In 1097 he defeated the last Croatian ruler, Peter, and was crowned a Croatian king in 1102. Thanks to these developments Croatia's fate was bound to Hungary for the next 800 years. They also brought about a profound change in the history of the Arpads.

⁴⁴ György V. SZÉKELY: *Slawonische Banalmünzprägung*, Budimpešta, 1980.